East African Journal of Swahili Studies

eajss.eanso.org

Volume 3, Issue 1, 2021

Print ISSN: 2707-3467 | Online ISSN: 2707-3475

Title DOI: <https://doi.org/10.37284/2707-3475>

EAST AFRICAN
NATURE &
SCIENCE
ORGANIZATION

Original Article

Halafu ya Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika: Mtanziko Rejeleshi wa Tawala za Kiafrika

Wanyama Ogutu¹

¹ Idara ya sanaa ya uchoraji na ubunifu, Chuo kikuu cha Kenyatta, S.L.P 43844 – 00100, Nairobi, Kenya.

* Barua pepe ya mawasiliano: wanyamaogutu@outlook.com

DOI ya Nakala: <https://doi.org/10.37284/eajss.3.1.334>

Tarehe ya Uchapishaji: **IKISIRI**

31 Mei 2021

Istilahi Muhimu:

*Sanaa za Bunifu,
Ya Kiafrika,
Urejesho,
Afrika,
Turathi Za Kitamaduni,
Sanaa Ya Uchoraji,
Mtanziko.*

Mwonekano wa aliyekuwa rais wa Zaire; Kukugbedu Zambanga Seseseke Mobuto kwenye Umoja wa Mataifa huko New York ulirejesha maisha ya baadaye ya ubunifu wa Kiafrika. Ufanisi wa marejeo ya ubunifu wa Kiafrika umeleta sheria, kuwapo kwa sheria za kitaifa na mikataba ya maafikiano na ujima katika baraza la mataifa la makavazi katika mataifa ya Afrika. Karatasi hii ni makala ya maoni kwa (AFRICA UNION-AU) Jumuiya ya Afrika mwaka 2021 Mwaka wa Sanaa ya Uchoraji, Turathi na Utamaduni. Dhamira ya mtafiti ni kutatua mtanziko wa urejeo wa ubunifu wa sanaa ya Kiafrika katika taifa la Afrika. Lengo limebainisha baadhi ya vikwazo vinavyofanya urejeshi wa ubunifu wa sanaa ya Kiafrika kuwa mgumu hasa katika nchi yake ya asili. Karatasi hii imechambua sauti ya kitaalam katika marejeleo ya fasihi, makala na vitabu vya kisasa kuhusu Sanaa ya uchoraji ya Afrika. Imeteua bila taratibu maalum, sampuli kadhaa za utawala wa zamani wa Uropa Afrika kama vile Uingereza, Ufaransa, na Italia miongoni mwa mengine katika mijadala yake kama mifano. Kuafiki ajenda ya Jumuiya ya Afrika mwaka wa 2063, karatasi imeamua kuwa kuwapo kwa mijadala ya kina kuhusu kurejea katika makongamano ya kimataifa yaliyoandaliwa na Jumuiya ya Afrika. Kurejeshwa huku kutawapa wataalamu wa Kiafrika jukwaa la kuzidisha utafiti wa jambo la urejesho wa mali ya kitamaduni kwa taifa asilia, ili kuleta suluhu mwafaka na halisi. Mwisho, ina ombi kwa wakuu wa mataifa na nchi za Afrika walio mamlakani kuwa mstari wa mbele katika kunadi habari zaidi kuhusu turathi za kitamaduni duniani. Mataifa ya Afrika yalete kazi zake asilia, halisi na bora zaidi za sanaa ya uchoraji, minara na sanamu, vifaa vya dini, alama na ishara za kitaifa, mabaki ya mababu na kazi za sanaa bunifu zilizovurugika.

APA CITATION

Ogututu, W. (2021). Halafu ya Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika: Mtanziko Rejeleshi wa Tawala za Kiafrika. *East African Journal of Swahili Studies*, 3(1), 24-29. <https://doi.org/10.37284/eajss.3.1.334>.

CHICAGO CITATION

Ogututu, Wanyama. 2021. "Halafu ya Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika: Mtanziko Rejeleshi wa Tawala za Kiafrika". *East African Journal of Swahili Studies* 3 (1), 24-29. <https://doi.org/10.37284/eajss.3.1.334>.

HARVARD CITATION

Ogututu, W. (2021) "Halafu ya Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika: Mtanziko Rejeleshi wa Tawala za Kiafrika", *East African Journal of Swahili Studies*, 3(1), pp. 24-29. doi: 10.37284/eajss.3.1.334.

IEEE CITATION

W. Ogutu, "Halafu ya Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika: Mtanziko Rejeleshi wa Tawala za Kiafrika", *EJSS*, vol 3, no. 1, pp. 24-29, May. 2021.

MLA CITATION

Ogututu, Wanyama. "Halafu ya Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika: Mtanziko Rejeleshi wa Tawala za Kiafrika". *East African Journal of Swahili Studies*, Vol. 3, no. 1, May. 2021, pp. 24-29, doi:10.37284/eajss.3.1.334.

UTANGULIZI

Rais wa Ufaransa aliye mamlakani Emmanuel Macron alitoa kauli zenye nguvu mpya kuhusu halafu ya Sanaa za ubunifu wa Kiafrika na urejesho wake chini ya maazimio ya mwaka wa 1970 ya Umoja wa Mataifa kuhusu uchumi na kongamano la mipango ya kijamii na utamaduni (UNESCO) na maazimio ya mwaka wa 1995 ya taasisi ya kimataifa ya umoja wa kongamano binafsi la sheria (UNITROID). Kwa mujibu wa Opoku (2017), Adewumi (2015) na Shyllon (2007) ilionyesha kuwa kufanikiwa kwa urejesho wa Sanaa ya ubunifu wa Kiafrika ilisababisha sheria, uundwaji wa sheria za kitaifa na mikataba ya maafikiano katika Baraza la kimataifa la makavazi (ICOM) katika taifa la Afrika. Apoh na Mehler (2019) walionyesha kwamba katika mwaka wa 2019, Wanambia walisherehekea urejesho wa Biblia na mhambarashi (mjeledi) wa Hendrik Witbooi, kiongozi wa Kinama aliyepinga uongozi wa kikoloni wa Wajerumani. Van Beurden (2015) alieleza kuwa mkusanyiko wa Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo, unarembesha Makavazi ya kifalme ya Afrika ya Kati (RMCA) yaliyokuwa makavazi ya Kongo ya Kibelgiji, kwa mapenzi ya hotuba ya hayati aliyekuwa rais wa Zaire, Mobutu Sese Seko kwenye Umoja wa Mataifa mjini New York.

Shyllon (2007) alionyesha kuwa mazungumzo ya mara kwa mara baina ya marehemu Emperor Yohannes IV, Haile Selassie na kuundwa kwa Muungano wa urejesho wa Magdala, hazina ya

Uhabeshi na mswada wa zamani wa Kikristo. Aliongezea kuwa maafikiano yaliyoasisiwa na Jamhuri ya Nigeria kwa Baraza la kimataifa la makavazi (ICOM), mpango wa makavazi wa Afrika ya Magharibi (WAMP), na Baraza la makavazi ya Kiafrika (AFRICOM), waliuza hazina ya Oba, udongo wa Nok, na shaba ya Benin kwa Wanigeria. Mitaala ya elimu Afrika inatambua turathi za uchoraji na utamaduni, mfano ukiwa mtaala wa umilisi (CBC) wa wizara ya Elimu Kenya kwa mujibu wa mfumo wa elimu wa 2-6-3-3 (2017). Mihadhara ya urejesho inpokewa kwa haiba na kupewa kipaumbele katika elimu ya juu ya Afrika. Katika mwaka wa 2019, kongamano la muungano wa mafunzo ya Kiafrika (ASAA, 2019) liliandaa kongamano katika Chuo kikuu cha kimataifa cha Marekani (USIU) lenye mada; 'Afrika na ujuzi wa Kiafrika: mawasilisho ya zamani, mihadhara ya leo, jamii za baadaye'. Makala yametatua baadhi ya vikwazo vinavyokabili urejesho wa sanaa za kiubunifu za Kiafrika na kuhitimisha kwa kutoa muhtasari wa hali yake ya siku za usoni. Imeteua bila taratibu maalum, baadhi ya mataifa machache ya Afrika kama mifano.

Urejesho wa Kazi za Sanaa za Ubunifu wa Kiafrika

Adewumi (2015), Shyllon (2007) na Van Beurden (2017) walieleza urejesho kama hatua ya kurudisha sanaa za ubunifu wa Kiafrika zilizowahi kutolewa katika makao yao rasmi ili zirejeshwe mahali zifaapo kuwa. Wanairejelea kama urejesho, uhifadhi au kurudishia uhai na nguvu. Adewumi

(2015) na Van Beurden (2017), walisema kuwa urejesho ni umiliki haramu wa sanaa zozote na Wazungu wakati wa ukoloni na ujio na maenezi ya wamishenari, biashara haramu na uuzaji haramu katika nchi za kigeni. Tetesi za urejesho zitategemea namna ya sanaa za ubunifu za Kiafrika kulingana na Opoku (2017), Adewumi (2015), Russell (1993), Azeez (2010) na Gerstenblith (2000), wanaonyesha kuwa sanaa za ubunifu za Kiafrika ni vyombo vilivyotumiwa na Mwafrika wa awali hata kabla ya ujio wa wamishenari na ukuaji wa ukoloni wa Mzungu barani Afrika. Coffman (2015) na Clarke, (2006) Stokstan na Cothren (2005), walisema kuwa lengo la sanaa za ubunifu za Kiafrika ni kuhimiza kujieleza kuhusu miungu, nguvu ama uwezo wa kisiasa, sherehe za kanuni za mpito wa kitamaduni, matumizi ya nyumbani na kujiamini kwa mapambo ya mwili. Walibaini kuwa sanaa za ubunifu za Kiafrika ni miliki ya jamii ya Afrika na makavazi tukufu Uropa na Marekani. Adewumi (2015), Russell (1993) na Azeez (2010) walionesha kuwa sanaa za ubunifu za Kiafrika zinachukuliwa kama vifaa vya turathi za kitamaduni karibu katika kila himaya ya kizungu kama Kenya na Nigeria, Senegali na Burkina Faso miongoni mwa nyingine.

MTANZIKO UNAOKABILI MAREJESHO

Mikataba na Utungaji Sheria

Mpaka hapa, hapana shaka kuwa swali la urejesho wa sanaa za ubunifu za Kiafrika linazusha mseto wa changamoto za kisheria. Kwenye makongamano ya UNESCO 1970, UNIDROIT 1995 na sheria za kitaifa kwa mujibu wa Adewumi (2015). Alisema kuwa baadhi ya mataifa ya Kiafrika kufikia leo hayajatilika mkazo sheria, labda kwa kuwa nchi husika hazijaidhinisha mapendekezo ya makongamano au baadhi ya mataifa wanachama hayajarasimisha sheria kuhusu ulanguzi haramu. Shyllon (2007), Adewumi (2015) na Van Beurden (2017) walisema kuwa Nigeria, Burkina Faso, Uingereza na Ufaransa kwa pamoja yametimiza msimamo wa UNESCO 1970 kuhusu urejesho wa sanaa za ubunifu ulioleta himaya zake matatizo. Walitaja kumiliki kwa sanaa za ubunifu za Kiafrika na kawaida yake kuwa chanzo cha matatizo ya utungaji na utekelezaji wa sheria katika viwango mbalimbali. Mwaka wa 2004, Shyllon (2007) na Adewumi (2015) walionesha kuwa kesi baina ya Serikali ya muungano ya Nigeria na Alain de

Montbrison ilitupiliwa mbali na mahakama ya rufaa ya Paris kuhusu madai ya Nigeria kwenye makala ya 13 ya Kongamano la UNESCO 1970 kuhusu urejesho wa sanamu za Nok Statues, zilizopelekwa Ufaransa kinyume na sheria. Walisema kuwa Nigeria ilipoteza rufaa kwa msingi wa madai juu ya utekelezaji uliokithiri wa sheria za kigeni kwa umma.

Biashara Haramu Afrika

Kwa mujibu wa Opoku (2017), Apoh na Mehler (2019), urejesho wa sanaa za ubunifu za Kiafrika zinkabiliwa na changamoto ya kuingiza kimagendo sanaa za ubunifu za Kiafrika katika makavazi ya Uropa na Marekani. Opoku (2017); Shyllon (2007); Hunt, Thomas na Dorgerlon (2018), walionesha kuwa rais wa Ufaransa Emmanuel Macron na wakurugenzi wengine wa makavazi ya ulimwengu wamekwepa shughuli za kifisadi kwa viongozi Waafrika na wasimamizi wa makavazi. Opoku (2017), Van Beurden (2017) Apoh na Mehler (2019) walionesha jinsi magendo ya sanaa za ubunifu za Kiafrika yanakusudiwa na viongozi wa Kiafrika wakati wa misukosuko kama vile Biafra ya Nigeria, Lumumba/Ksavubu ya DR Congo na mizozo baada ya uchaguzi Afrika. Walionesha bei ya thamani ya Sanaa za ubunifu za Kiafrika katika soko la kimataifa inahimiza ufukuaji haramu na ukusanyaji wanaakiolojia wa Ulaya na wanaathropolojia. Nchini Kenya, van Beurden (2017) alidhihirisha kuwa sheria za UNESCO 1970 zilipuuzwa na kuidhinisha ufukuaji wa Proconsul Africanus, sokwe mwenye zaidi ya miaka milioni kumi na nne na mabaki ya Koitelel Arap Samoei. Baadaye, mabaki haya yalipelekwa kinyume cha sheria, katika makavazi ya maumbile ya London.

Opoku (2017) alielekeza uongozi usowajibika wa Afrika, kutunga na kutekeleza sheria na mikataba ambayo inafanikisha magendo ya sanaa za ubunifu za Kiafrika ya wakusanyaji na wahifadhi wa Ulaya. Van Beurden (2017), Shyllon (2007) na Adewumi (2015) walionyesha kuwa sheria za kigeni hazikuwajibikia mnunuzi, utunzaji na uhifadhi wa turathi za utamaduni dhidi ya ulanguzi katika mataifa yasiyo na serikali. Van Beurden (2017) na Shyllon (2007) wanatoa mfano wa Mali kushuhudia ufukuaji haramu na utekaji wa Niger Delta na Djenne kwenye vita. Walisema kuwa sanaa za ubunifu za Mali zilichukuliwa kwa ndege hadi

mataifa ya kigeni yaliyo na ulinzi wa kisheria na soko la thamani. Uholanzi ilizuia sanaa za ubunifu zilizotolewa Mali kimagendo kwenye bandari ya Rotterdam; kulizuka mgogoro kati ya sheria ya nchi na sheria binafsi ya kimataifa iliyoruhusu sanaa hizi za ubunifu za Mali kusalia Uholanzi kwa mujibu wa Van Beurden (2017) na Shyllon (2007).

Unyang'anywaji wa mawazo ya Kiafrika

Van Beurden (2017) alimnukuu Ngugi wa Thiong'o akisema kuwa utamaduni wa watu hudhibitiwa kwa kudhibiti vifaa vya kujieleza katika uhusiano na wengine. Afrika, hili lilichochewa na sheria za kikoloni na ushawishi wa kimishenari na kuwanyima Wafrika imani zao, dini yao na maadili kulingana na Arowolo (2010). Van Beurden (2017) na Ogutu (2020) walionyesha kuwa sanaa nyingi za ubunifu za Kiafrika zilikatazwa kufikiwa na Waafrika, kwa hivyo kukata ungo wa Waafrika na turathi zao, stadi walizorithi, na elimu na ufundi wa imani zao za kidini, na utamaduni, Opoku (2017), Apoh na Mehler, (2019) walisema kuwa matokeo yamewafanya baadhi ya viongozi wa Kiafrika kutojijusisha katika mazungumzo yoyote yenye maana na umuhimu kuhusu urejesho, jambo ambalo limechangia kupuuzwa kwa sanaa hizi za ubunifu, utungaji wa sheria na utekelezaji wa sheria za mikataba ya UNESCO na AFRICOM. Nchini Kenya, Mwikio (2020) na gazeti la Daily Nation (2020) vimeripoti kuwa serikali imo mbioni kuokoa unyonge na udhaifu wa kituo chake cha miaka mingi cha Vansco Da Dama, Jumba la Mtwana na Gede homes (makao ya Waswahili na Waarabu kati ya miaka ya 1100 na 1500). Van Beurden (2017) alieleza kuwa serikali ya Afrika kusini inachunguza na kufufua historia na turathi zake za kitamaduni kabla ya na wakati wa utawala wa ubaguzi wa rangi. Alieleza kuwa shughuli hii iliyoanzishwa inalenga kukuza utambulisho wa wenyeji na kujiamini kwa raia wa Afrika kusini

Utandawazi

Arowolo (2010) na Awe (2010) walionyesha kuwa maenezi ya mambo ya 'magharibi' (ulaya) katika utandawazi unatokea kuwa kikwazo kikubwa kwa urejesho wa sanaa za ubunifu za Kiafrika na athari zake chanya kwa Waafrika. Awe (2010) alieleza mripuko wa maudhui ya Ulaya umefurisha soko la ulimwengu. Alitambua maudhui yasiyodhibitiwa

kutoka nchi za Ulaya yanabadili mawazo na fikra za kizazi cha viongozi wa Afrika cha karne ya 21 kuegemea utamaduni, dini, elimu na maadili ya Ulaya. Arowolo (2010) na Awe (2010) walisema kuwa mamlaka ya mawasiliano Afrika iliyo na uwezo wa kudhibiti maudhui, wanaruhusu kuingia kwa waratibu wa kigeni na mijadala kama vile Big Brother Africa na Reality Tv show. Statcounter (2018) na Awe (2010) walieleza kuwa maendeleo ya teknolojia katika mitandao ya kijamii kupitia Facebook, Twitter, YouTube, Instragram na Google, aghalabu huwa na maudhui ya kudunisha na kuthalilisha maadili ya kiafrika, imani, sanaa za ubunifu na mila zake katika kiwango cha kimataifa. Walitoa mfano wa sanaa inayopendwa kwa mada, *"Defraud in the Fine Art Market"* ambayo iliwahi kuonyesha sanaa ya Kiafrika ya uchongaji iliyoharibiwa ikiwa katika makavazi ya Kizungu. Nchini Kenya, Bodi ya kuratibu viwango vya filamu imekiri kukabiliwa na ugumu katika kudhibiti makala kwenye mitandao ya kijamii.

HITIMISHO

Kutangazwa kwa 2021 kuwa mwaka wa sanaa ya utamaduni na turathi ya Jumuiya ya Afrika, kunastahili kuwa mwaka wenye mihadhara ya kina kuhusu urejesho wa makongamano ya kimataifa yakiandaliwa na Jumuiya ya Afrika (AU), idara ya sanaa, turathi na utamaduni. Hili litatoa jukwaa mahususi kwa wataalam wa Kiafrika kuimarisha utafiti wao kuhusu urejesho wa mali ya kitamaduni katika nchi yake ya asili ili kutoa suluhu halisi inayojitoshleza.

Makala yanatambua wizara ya elimu nchini Kenya kwa kuratibu na kujumuisha sanaa, utamaduni na turathi katika mfumo mpya wa elimu almaarufu *'mtalaa wa umilisi'*. Yanatambua Jamhuri ya Afrika kusini kwa kuzindua uchunguzi wa kufuatisha kuhusu histori ya wenyeji wa Afrika kusini. Hata hivyo, kutokana na kunyang'anywa kwa sanaa, turathi na utamaduni kwa njia ya utandawazi, ukoloni na matokeo ya dini ngeni, hisia za Waafrika zimefifia. Kwa hivyo, kuna haja ya kutetea kuthibitisha idhini ya mvuvumko wa tamaduni za Afrika katika mataifa 55 wanachama wa Jumuiya ya Afrika (AU).

Kufaulu kwa maazimio ya Jumuiya ya Afrika mwaka wa 2063 katika uchumi, sanaa na turathi, viongozi

wa mataifa ya Afrika walio mamlakani wanastahili kumwiga aliyekuwa rais wa Afrika kusini Jacob Zuma, marehemu rais wa Zaire Mobuto Sese Seko, mrehemu mfalme mkuu wa Uhabeshi (Ethiopia) Haile Selassie, katika kampeni na makuzi ya makala ya habari kuhusu turathi za kitamaduni ulimwenguni. Nchi za Afrika zito kazi zake za sanaa halisi, za kipekee, sanamu na minara, vifaa vya kidini, ishara na nembo za kitaifa, mabaki ya mababu, na kazi maalum za sanaa zilizoharibika.

Makavazi ya Afrika yaendeleo kutii kwa ukali kanuni za maadili na visa vya ufiadini. Uongozi wake uwe mstari wa mbele katika kuanzisha mazungumzo ya urejesho katika nchi yake ya asili, kutegemea mitazamo mizuri, maadili, sayansi, maelewano na kuthaminiana baina ya wahusika, na kanuni za kibinadamu katika mihadhara. Inakusudiwa kuhimiza ushirikiano na wenza na wengine wenye haja ya utaratibu wa utafiti wa pamoja ubadilishanaji wa utaalum wa kiufundi utakaoelekeza katika makuzi ya uchumi.

Katika miaka ya hivi karibuni, urejesho wa vifaa vya turathi za kitamaduni katika nchi zake za asili umesababisha utata kisheria, kijamii na kimaadili. Vifaa vya turathi za kitamaduni katika ulimwengu wote vina uhusiano wa moja kwa moja na sheria kuhusu haki za kibinadamu na udumishaji. Kwa hivyo, kuna haja ya usawazishaji wa sheria za kigeni na za Kiafrika zilizo chini ya kielelezo cha sheria kuhusu ulinzi wa mali za kitamaduni na turathi katika Jumuiya ya Afrika(AU).

SHUKRANI

Natoa shukrani za dhati kwa Lydia Galavu; *msanii wa kisasa, mwanaanthropolojia na afisa mwangalizi, makavazi ya kitaifa ya Kenya*, kwa kuonyesha umuhimu wa uhuisho wa sanaa za ubunifu za Kiafrika kwa karne ya 21. Ametilia mkazo kuhusu haja ya viongozi wa kijamii kuongoza mchakato wa kuhifadhi sanaa, turathi na utamaduni Afrika.

Namshukuru mno mwalimu Mchawi Abubakar Tsalwa; mtetesi wa Kiswahili, mwandishi wa Kiswahili, mtangazaji wa Kiswahili kipindi cha Nuru Ya Lugha, Radio Maisha, Nairobi na mwalimu shule ya msingi Thomas Burke mtaa wa Buruburu Nairobi, kwa kuhiari na kusoma karatasi hii katika lugha ashirafu ya Kiswahili. Alithibitisha

kuwa Kiswahili ni sanaa halisi, turathi na utamaduni wa Mwafrika. Mwalimu Mchawi Abubakar alijukumika kutafsiri mjadala huu ili ufahamike na wenyeji wa Kiswahili.

MAREJELEO

Adewumi, A. A. (2015). *Return na Restitution of Cultural Property in African States Under the 1970 UNESCO na 1995 UNIDROIT Conventions*. Tasnifu ya Shahada ya Udakitari. Chuo Kikuu cha Ibadan. https://www.academia.edu/35225943/Return_and_Restitution_of_Cultural_Property_in_African_States_Under_The_1970_Unesco_And_1995_Unidroit_Conventions

Apoh. W. & Mehler, A. (2019). *Restitution of Art Objects: Bringing in African Perspectives*. Trans-Regional Research. <https://trafo.hypotheses.org/17811>.

Arowolo, D. (2010). The effects of western civilisation na culture on Africa. *Afro Asian Journal of Social Sciences*, 1(1), 1-13. https://www.researchgate.net/publication/266252078_The_effects_of_western_civilisation_and_culture_on_Africa

Awe, B. (2010). Globalization: Acculturation or Cultural Erosion? A Historical Reflection. *Journal of Global Initiatives: Policy, Pedagogy, Perspective*, 3(2), 2.

Azeez, A. O. (2010). Indigenous Art na Religious in Africa. *Global Journal of Human Social Science*, 28 (10), 28-32.

Clarke, C. (2006). *The Art of Africa*. New York: The Metropolitan Museum of Art

Coffman, P. (2015). *The West Africa Tribal Art : Sculptures , Textile & Artifacts*. Deland, Florida: Museum of Art

Daily Nation. (2020, July 1). *Architectural treasure Vasco Da Gama Pillar on the verge of collapse as Museum builds Sh60m seawall*. YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=JizV2elw-JU>.

Gerstenblith, P. (2000). The Public Interest in the Restitution of Cultural Objects. *Conn. J. Int'l L.*, 16, 197.

- Hunt, T., Dorgerloh, H., & Thomas, N. (2018). Restitution Report: museum directors respond. *The Art Newspaper*. <https://www.theartnewspaper.com/comment/restitution-report-museums-directors-respond>
- KICD. (2017). *Education System - 2-6-3-3-3. Basic Education Framework Curriculum; Competence Base Curriculum*. Nairobi: Kenya Institute of Curriculum Development.
- Mwikio, P. (2020, July 23). *Vasco Da Gama pillar shielded from the sea wave*. The Standard Group, <https://www.standardmedia.co.ke/coast/article/2001377378/vasco-da-gama-pillar-shielded-from-sea-waves>.
- Ogutu, W. (2020). The Restitution of Indigenous Religious Artifacts: The Case of Study All Saints' Cathedral, Nairobi, Kenya. *International Journal of Innovative Science na Research Technology*, 5(6), 96-103.
- Opoku, K. (2017). *Macron Promise to Return African Artefacts in French Museum: New Era Africa-European Relationship or Mirage*. <http://www.no-humboldt21.de/wp-content/uploads/2017/12/Opoku-MacronPromisesRestitution.pdf>
- Russell, K. M. (1993). *Africa Art: Introduction to African Art*. St. Andrew's Episcopal School, Austin: TX
- Shyllon, O. O. (2007). *The Right to the Return of Africa Cultural Heritage: A Human Right Perspective*. School of Law; University of Addis Ababa
- Statcounter. (2019). *Social Media Stats Worldwide*. Statcounter, <https://gs.statcounter.com/social-media-stats>
- Van Beurden, J. (2017). *Treasure in the Trusted Hands; Negotiating the Future of Colonial Cultural Objects*. Sidestone Press
- Van Beurden, S.. (2015). *Authentically African: Art and Transnational Politics of Congolese Culture*. Athens: Ohio University